

Tragika neobuzdanosti

August Strindberg, jedan od najnemirnijih i najsnažnijih duhova na preokretu stoljeća — bogohulitelj i bogoborac! Čovjek pun duševne snage i preobilja života; čas u ekstremima radosti i klicanja, da za čas padne u grcanje i očaj; buntovnik i mrzitelj svega, koji se ipak neprestano kida i grize u potrazi za božanstvom i goji ujedno plemenite osjećaje dobrote, samilosti i ljubavi. Neprestano raskidan i uzburkan, koji ne zna zatomiti niti na čas želje i porive srca, nego u prepotentnosti i mahnitanju kida spone obveza i čovječjeg dostojanstva, da se onda odmah sav izgrize u kajanju i suzama. Krasan primjer krute sile i razornog djelovanja strasti, ako se ne okuju u spone svijetla razuma Božjeg zakona i ne uprave pravom kolotečinom prema cilju čovjeka dostojnom. Prema snazi i sposobnosti taj je čovjek mogao postati heroj života, drugi Augustin ili bar Huysmans, ali pred silom nesređenosti, onog zemaljskog i tamnog u čovjeku, on je tip i slika tragike života.

Tko je zapravo August Strindberg? — Glasoviti švedski književnik, rođen 1849. u Stokholmu, iza najraznovrsnijih studija glumac, zatim učitelj, bibliotekar, novinar i nada sve glasoviti pisac, koji je ostavio mnogo romana, drama i drugih književnih vrsta. Otac ekspresionizma. U svojim romanima i dramama upravo bolesnički secira karaktere i duševne pokrete. Pun originalnosti i snage, ali i nesređen, nezasitan, traži uvijek nove ciljeve i probleme te se buntovno opire svemu na svijetu. Najprije realist, zatim naturalist, onda slavi Nietzscheovo nadčovještvo, a kasnije pod utjecajem Kierkegaarda počinje naginjati katolicizmu; prometejski se bori sa spoznajom Boga, ali mu se i opire i ne dostiže ga sasvim, nego skršen jedno završi život od raka na želucu 1912. Evo nekoliko naslova njegovih djela. Romani: Crvena soba, Sin sluškinje, Na otvorenom moru itd. Drame: Mäster Olaf, Otac, Druzi, U Damask, Advent, Ples mrtvih, Gustav Adolf. Zatim mnogo novela, glasovitih eseja i drugih vrsta.

Iznijet ćemo dušu i osjećaje tog neobičnog čovjeka po jednoj njemačkoj studiji, zanimljivijoj od ne znam kojega romana, jer je to život i istina. Ali nije sve pobudno. Taj je čovjek činio dođuše i dobra, ali i padao i griješio. Ipak ćemo donijeti i to kao frapantan primjer, što mogu stvoriti od čovjeka podzemni nagoni, kako je potrebna disciplina i kroćenje želja i strasti. Da je Strindberg nadvladao nekoliko puta porive srca i u tome napredovao,

tko zna do čega bi dospio, koliko dostojnih stvari izveo, koliko bi manje trpio on, a koliko bi manje patili i oni blizu njega. Ali on se dao bez uzda nositi od bujice strasti, zato i jest od njih patio, mučio se i konačno stradao.

Strindbergovo biće je klupko, u kojem se isprepliću sve moguće psihološke i patološke niti i zapletaji. On je nasljedno teško opterećen, sputan navikama i manama pređa, a ujedno željan svake slobode, genij i demon, ljubav i brutalnost, psihopat i nadčovjek, grub, ali i preosjetljiv kao nježna misao lirske pjesme. Osjeća se uvijek krivim, ali i buntovnim, grijeh i dobrota, i sve kontradikcije u njemu su utjelovljene. U jednoj drami napisao je Strindberg riječi, koje krasno karakteriziraju njegovo biće: »Vidiš, srce je razdijeljeno u dvije velike klijetke: u jednoj stanuje dobrota, u drugoj stanuje zloća, ili drugim riječima, đavao sjedi na jednoj, anđeo na drugoj strani; kad se oni zavade, što po svoj prilici često biva, tad je borba u čovjeku i on misli, da će mu srce pući. Ali to ne bude, jer ima debele stijenke.«

U Strindbergovoj duši vječna je borba i kidanje. Tome je uzrok već baštinenje od pređa. Ima među njima ljudi svih staleža, svake krvi i morala. Takav je i on; nosi odlike i oznake sviju njih. Mrzi više staleže, a ipak se odijeva i vlada kao neki od njegovih koketnih pređa — oficira ili aristokrata. Otac mu je bio tvrd i grub čovjek, a majka histerična pijetistkinja, koja je prije njega rodila troje nezakonite djece. On se sam rodio prerano. Ne dolaze li odatle oni slabi i preosjetljivi živci i bolesna fantazija? U autobiografiji se zove »sin sluškinje« i sve borbe i trpljenja od rođenja svodi na to, što je »sin sluškinje«. To je pretjerano, kao što on uopće uvijek pretjerava, ali dobar dio istine ima u tom nasljedstvu, što ga je dobio od majke na put života. Trebalo je samo sve nagonsko, tamno i tmurno nadvladati, svesti u pravu kolotečinu, pa je i od njega mogao postati mjesto tragične žrtve — heroj života. Jer Strindberg je posjedovao i boljih strana. Kako divnih i dirljivih mjesta napisao je taj napola genijalan, a napola patološki čovjek! A ipak u svakom je djelu po koja glavna osoba ili čin ili osjećaj odraz njegove duše, vrijedi o njemu. Ovo je mogao proživljavati i napisati samo dobar čovjek: Dva dana pred svoj pedeseti rodendan, sjedi on na Božić, tragičnom krivnjom rastavljen od žene i djece, sam samcat u sobi »s kantom mlijeka, i bez ogorčenosti, dapače sa zahvalnošću, misli na one lijepe božićne noći, koje mu Providnost darovala. Ta ja sam ipak vrlo lijepih stvari doživio sa svojom djecom kraj svog vlastitog božićnog drvca. Mnogi nisu tog imali nikada.« Nije li to lijepo i plemenito? Odaje duboki mir, a može se slutiti, koliko je gorkih boli progutao prije tog smirenja. Ili kad prosjak u drami »U Damask« susreće »nepoznatog« i govori mu: »Vi vjerujete samo zlo, pa stoga i imate samo zlo. Pokušajte jednoć vjerovati u dobro, pokušajte!« Nema li tu dubokog životnog smisla i težnje za dobrim? Samo čovjek, koji je mnogo trpio,

mogao je iza boli i suza napisati u Inferno: »Nisu li suze sa svojim solima, što sve izgrizaju, proizvele ovu moju kao rog tvrdu kožu, kroz koju ja vidim svoje žile kao projicirane kakvom magičnom svjetiljkom?« Iza tih tragika u svojim uspomenama piše kao prosvjetljen ovu duboku misao i spoznaju: »Samo u životu s Bogom nalazi se sloboda misli, sloboda od nečistih poriva, uživalačkih i slavohlepnih interesa, od želje da budeš u milosti mase... a sve želje o kovaču vlastite sreće i sve riječi o vlastitoj snazi samo su pljeva!«

Ali to je samo jedna — bolja — strana njegova bića. »Njegov novi, bolji ja ustajao je proti starome, i obadva su živjela čitav život u razdoru, kao nesretni bračni par, a da rastava nije moguća.« Mladost mu je bila bez veselja, pomučena očevom tvrdoćom, a radi rane majčine smrti bez sunčana svijetla majčine ljubavi i smiješka. Zarana se budili u njemu erotički podražaji, tako značajni za kasnijeg muža. S devet je godina zaljubljen u devetgodišnju djevojčicu, neprestano luta u melankoliji i hoće da si prereže vrat. Kasnije ga demon erotičnosti muči još jače, a pomoći ni napatka nigdje ni od koga. Ni kod protestantskog pastora, ni kod rektora gimnazije, pred kojim su izvodili sve obične nevaljanštine prelaznih godina. Kod kuće se bavio svim i svačim: prirodnim naukama, risanjem, glazbom, pravio fizičke eksperimente sa što većom eksplozijom, čitao iz očeva ormara knjige o religiji, povijesti, pjesništvu, ali i o anatomiji i prvoj pomoći — nezdravi kaos za mladića što dozrijeva, a koji nosi u sebi odviše od meke kovine majčine, a premalo tvrde očeve.

S petnaest godina potpuno razvijen počinje rvanje, koje mora mladić proći u borbi s neodoljivom naravi. G. 1867. pođe na sveučilište u Upsalu i studira sve — drugi Faust. Zapade u skepticizam. Nije to bila radikalna nevjera — zato su bile odviše jake i svježije uspomene iz djetinjstva. Osjeća se sam, sam do očaja. I taj osjećaj osamljenosti jest izvanredne važnosti u čitavom njegovu životu. U njem su uvijek neke težnje i čežnje, uvijek. No nema orlovih krila, koja bi ga u ponosnom lijetu jake duše odjednoć odnijela onom cilju, kojem se kao skršeni starac na koncu života samo približio. Otac hoće, da postane pastorom. On ne će, pa ga otac napusti, te mora primiti službu učitelja na onoj školi, gdje se već kao dijete osjećao nesretnim. Ne osta dugo, nego studira medicinu i kemiju, ali ne dođe daleko. Živi kao vagabund s bocom u džepu i gitarom u ruci, a deviza mu je: »Vrag zna, što će biti sutra.« Na ispitu sjajno propane, no iza raznih peripetija ipak ga položi, ali ne će službe, nego gladan i žedan života, što u njemu vrije, postaje novinar. Već kao dječak i mladić, a pogotovo sada, mahnita kao buntovnik proti Bogu i proti ljudima, luta amo tamo u neprestanoj griznji savjesti, sa svojom naravi koja je u dubini ipak religiozna. A što nije mogao iživjeti, to je pjevao i pisao, da bar tako dade maha unuttarnjem razdoru i podnese ga. Bunio se proti Bogu i psovao, a kat-

kad ga uhvatili upravo bijesni napadi mahnitnja. Otišao je jednoć u šumu i kolcem udarao divovska stabla, kao da ima pred sobom zle duhove, koji hoće na njega, zajaši na oborenu omoriku, kao na konja spremna za boj i zaviče: »Isus ili Baraba! Dođite amo stotine, dođite tisuće, dođite osli, dođite lopovi, dođite đavli, sve ću vas skupa raspoloviti! Dođite, sotona i njegova svita, ja ću vas poubijati kao kukce, jer ja sam arkandeo Mihael!«

Dakako taj bijesni arkandeo mora se ipak prihvatiti posla, te postane najprije telegrafist, a onda 1874—1882. tajnik državne biblioteke. S poslom se nije preteretio, a počeli se zanimati za njegove prijašnje drame, te on sav svijestan svoje umišljene veličine, zove se odbačenim anđelom, utvara si, kako svi telefoni i telegrafi, orientekspresi i parobrodi, nose na sve strane njegovo ime. Čovjek bi rekao, da iza onakovih snažnih riječi stoji jaka ličnost, neboriva muževnost, ali kad se ta snažna samosvijest sretne sa ženom — tad se ona vrlo brzo topi i tali — postaje sama mekušnost. To još ne bi bio znak tragične sudbine. Ali da Strindberg svaki puta u onaj čas, kad se izgubi u idealiziranoj čežnji i žaru, odmah stvrdne i skruti u strašnoj i okrutnoj mržnji prema istom biću, to je užasna tragedija njegove erotike i njegova života.

Bile su četiri ljubavne drame, u kojima je Strindberg počeo kao komedijant, a svršio kao tragedijant. No to ga ipak nije naućilo pameti, nije uvidio, koliko je radi toga pretrpio i koliko boli zadao drugima.

G. 1875. upozna Siri (Sigrid), rođenu von Essen, a tada već ženu zapovjednika Vrangela. Bilo joj 25 godina. On je sav zanesen za nju. Nastane intimni vez, Strindberg je govorio opojne riječi, ili bolje riječi pjane od strasti: »Bojte se proze«, piše on onoj, koja je još žena drugoga, « oh, Vi ne znate, da ja imam čarobni štapić, koji izbija vodu iz stijene, da ja mogu poeziju izmamiti, ako treba, iz blata. Ja ću mljeti na kaveni mlinac i on će zvućati kao glazba, ići ću na trg i kupovati krumpir, ali povrh njega staviti ću cvijet.« Eto pijanog čovjeka, istina s mnogo osjećaja, ali malo razuma i obzira, koji će strovaliti u nesreću i sebe i druge. 30. prosinca 1877. barunica Vrangel postane njegova tobožnja žena. U opoju časovite sreće i groznice teklo je to vrijeme. Iza 15 godina Strindberg se rastavio sa ženom, koju je na početku obožavao kao više biće, a kasnije psovao kao heteru. Četrnaest godina njegova braka bila je bolna tragedija. »Ja te ljubim jednu minutu, a mrzim drugu«, rekao joj jednoć, i ta je riječ tipična za njegov život. Kad je bila pokraj njega, tad ju je s patološkom zlobom nadgledao i ujedao, spočitavajući joj sve najprostije, a kad je pobjegla s djecom, tad ga je hvatala za njima kao tuga za domom i neka čežnja takovom snagom, da je od tog bio lud i bolestan. »San moje mladosti bio je, sa prvom i jedinom drugaricom života i našom djecom živjeti do starosti.«

Potkopao je svojim novelama o braku moral i navukao time sebi grdan proces. Sjajnim svojim duhom okupio je prijatelja i obožavatelja, da ih svojom prepotentnošću odmah rastjera. Da je bio umjereniji, da je taj puta znao ukrotiti želje i porive srca, mogao je postati veliki duhovni vođa svoga naroda, ali neobuzdanošću sve je pokvario kod viših, koje je prije mrzio, i kod nižih, koje je sad, poznat i na glasu, prezirao.

Iz prve tragedije nije naučio ništa. G. 1893. dođe druga, s Austrijankom Fridom Uhl. Pobudio je u nje samilost svojom raskidanom dušom. Primila ga mirno, majestetično, majčinski. Druga drama života. Kako je dugo trajala? Iza godinu i pol raskinu sasvim. Strindbergova tobožnja svekrva Uhl gledala mu je u dubinu duše, kad mu je rekla: »Ti se boriš proti nekom drugom u tebi, koji te ucka i draži« i prorokovala mu, da će ga njegova borba prisiliti, da traži smirenje tamo, gdje mir jedino jest.

Strindberg je u to doba pravi borac proti Boga. Šetao je, lutao po svim krajevima i morima Evrope, čas ushićen do opojnosti, onda opet kao dijete osamljen i zapušten. Sad zabavljen svojim alkimističkim studijama u bijelom plaštu — preteča radija — zatim pravi pjesnik i dalekovidac i frenetik — danas s Novim Zavjetom i Tomom Kempencem u ruci, sjutra pjeva psalme Nietzscheovu nadčovještvu; sad do nogu Budinih, a potom zadubljen u Swendborga i njegov okultizam. Tako taj tragični čovjek kao drugi Ahasver huli na Boga i vapije iz dubine srca za njim. Kudi Joba radi tobožnje bezbožnosti, a sebe uspoređuje sa Savlom. Piše dramu o Damasku, ali dana obraćenja u Damasku kao sv. Pavao nije doživio. Jednoć je bio tome danu blizu. Bilo je to, kad je dobio vijest o obraćenju Huysmansovu i Jörgensenovu. Bio je tada tako uzbuđen i raskidan u duši, da nije znao, kome bi se utekao: psihijatru ili Spasitelju svijeta. I dok su Jörgensen i Huysmans radili i u život provodili uzvišene spoznaje, Strindberg je samo pjevao i pisao. Kasnije je Huysmans, bolestan od raka na jeziku, što divno podnosi Jobovom strpljivošću, napisao, da on hoće i u bolesti pokazati, da njegovo obraćenje nije samo literatura, nego život, djelo — potpuno predanje u Božje ruke. Strindberg je samo fantazirao, pjevao i pisao bez kraja i konca — i to je njegova tragedija, da ništa u djelo ne provodi. U knjigama Sin sluškinje, Ispovijed luđaka, Legende o infernu, ima divnih mjesta, ali on ništa od tog ne provodi u život, nego samo pjeva i sanja. Govori o pokajanju i boli za grijeha, ali to je samo melankolično izgrizanje, histerični strah, mučenje sebe i drugih, a nije metanoia, preokret misli i osjećanja duše. Bog i svijet su mu više krivi za grijeha negoli on sam.

On je ekscentričan čovjek, koji se ne zna svladati i smiriti ni za čas, nego leta i vrluda — nešto ga podžiče i goni, a ne da mu mira i snage, da duboko promisli svoj cilj i smisao tog naprezanja i trzanja, da se digne prema Bogu i čovjeka dostojnu životu. On se trebao nadvladati i smiriti, postati na čas malen,

usprotiviti se željama i strastima, ali on toga nije učinio, pa ga je život vodio dalje u duboku treću tragediju, koju je igrao s trećom tobožnjom ženom Harrietom Bosse. Još se nije ni rastavio s Fridom Uhl, a već je zvao Harrietu i pravim strindbergovskim načinom joj predlagao, ako mu ne dadu rastave i ne dopuste vjenčanja u crkvi Gustava Adolfa u Stokholmu, da će raznijeti dinamitom crkvena vrata i staviti veliki plakat kao protest, a oni će svečani obred, izmjene prstenova obaviti »pod velikim nebom, pred licem Svevidećega«. Nije trebalo dizati u zrak vratiju, kod protestanata je za rastave i vjenčanja već onda išlo lako — ali je iza tri godine i taj brak, koji je na početku bio sretan san, kao u priči, i taj je vez raskinut. Jadno ljudsko srce nikako da se smiri, nego si navlači uvijek novi bol i novi jad. Hrli za srećom, a kad je dostigne, obara je u prah, da opet plače i grca za njom. Nije zaboravljao lijepih dana, kad se osjećao sretnim, kao ni svoje djece, nego je žalio za njima, i tu je najdublja njegova bol, koja ga je upravo divlje progonila. Tri godine iza posljednje rastave dođe po nešto u podrum. Tu vidi krevet, kolijevku, drvene konje i lutke svoje djece i stari fonograf, koji navije, i koji sad govori jedinu riječ, što još može izgovoriti: Harrietinim glasom šapće gramofon »... dragi!...«. Jadan i osamljen grješnik i nesretnik baca se na zemlju »i vapije Bogu, riče protiv neba i samo uzdiše: da su barem svi mrtvi!« Ali njegova djeca su živa, a njihov ih je otac često pustio da trpe i bijedu i nevolju, još kad su bili zajedno. Jednoć piše i tuži se, da je Božić blizu, kruta studen, a oni nemaju ni odijela. Već je po pet godina staro. Ali zato kad je imao, osjećao se Knezom i prema tome trošio. I zlorabili ga. Sipao je. Jednoć pokloni svoje najbolje odijelo, i odmah zaboravi za to. Traži ga, nema pa nema. Okrivljuje ukućane, da ga je netko ukrao. Naskoro uvidi pogriješku i zabunu, ali u svom ponosu ne će da prizna krivnju. Kad nije bilo ništa u kući, onda kukaj i jadikuj bez kraja i konca.

I po četvrti je put pokušao tragični čovjek zaigrati dramu života, ne bi li napokon našao sreću. Upoznao je 18 godišnju glumicu Fanny Falkner — on u šezdesetoj godini života. Začaran on, umišljala si pokraj glasovita muža i ona. Čas su bili u zanosu, onda opet u depresiji radi razlike dobi — ipak izmijene prstenje. Na sreću se ona brzo predomisli, dođe i jecajući reče: »Ja ne mogu.« Ostala mu je uvijek zahvalna i dala je krasnu svjedočbu: »On je bio čist čovjek.« Barem u najgorem smislu nije bio pokvaren. Proživio je doduše mnogo toga, u burnim godinama mladosti napadao je brak i njegove ideale, zvao ga leglom svih opočina, ali kasnije ga je branio, hvalio je i uzdisao nerazrješivost braka, premda je sam padao. Hulio je često, ali cinik nije bio. Bio je premekan, ženski, tu je veliki dio njegove boli i tragike. Kad se bori proti ženi, bori se proti onomu, što je žensko u njemu. I kao simbol te borbe može se staviti to, kad na smrtnoj postelji nije pustio Fanny Falkner k sebi, nego joj je samo poslao

rascvjetani klematis, kao posljednji pozdrav od umirućeg. Puten je bio, ali prost ne. Kao životnu mudrost preporučio je sinu: »Nastoj čisto živjeti.« A svojim kćerima je rekao, da za čestitu djevojkę postoji samo jedan izbor: vjenčani oltar ili zavjet čistoće.

Bio je razarač, nijekao je i potkapao sve, bunio se i hulio, ali je ujedno bio borac u potrazi za božanstvom, katkad upravo psihopatički i patološki. Katkad se zaletio odviše daleko i govorio svašta. Bio je buntovnik proti Bogu, ali i oni ateistički izrazi uvijek su popraćeni lakim uzdisanjem ranjene duše za Bogom. Od skepticizma i ateizma preko teozofije i okultizma, bližio se polako katolicizmu. U doba, kad se širio Nietzscheov kult, pogodio je Krista i nazvao ga sofistom, ali on je mnogo toga iz mladosti osudio. Kad ga je glasoviti njemački liječnik i njegov prijatelj Schleich 1910. pohodio osamljena, našao ga je kao molitelja, koji je u noćnim borbama pred raspehom molio i borio se za onaj bolji ja svog bića. Dostojan dokumenat te borbe jest, kad on u svojim uspomjenama piše, da vjera ne smije biti nedjeljno odijelo, »nego laka pratnja teškoj melodiji svagdašnjeg života«. Ili kad kaže: »Istine vjere protive se istom tada razumu, kad je on pomućen zlom voljom; tad počinju otkrića i tad se razumu protivi sve, i najjasnije stvari, na pr. da ima Bog, da svemogućí može dati nepoznate zakone, ili ukinuti one, koje je dao. Sve slobodoumlje je zabluda, jer misao nije slobodna, nego vezana na zakone mišljenja, na logiku, baš kao priroda na prirodne zakone. Zla volja traži slobodu, da može činiti zlo, a zla misao traži slobodu, da može misliti ludo.«

Do potpune istine i jasnoće Strindberg nije došao. 14. maja 1912. umro je od raka na želucu. Sa Sv. Pismom Novog Zavjeta u sklopljenim rukama zakopan je na Uzašašće Gospodnje, a na grobnom križu u Stokholmu stoje mu ove riječi: O crux ave, spes unica! Zdravo križu, nado jedina! Taj mu natpis odgovara kao nikoji drugi i kao malo kome, jer sav njegov preobilni život bio je doista mučan put u groznici i bulažnjenju, trci i zbrci po trnju i kamenju. Ali bio si je i sam kriv, često je imao svijetla, zašto nije strasti podvrgao uz pomoć milosti, pa od njih učinio krila, koja bi ga ponijela k jasnim visinama.

Priča neki znanac Strindbergov, da je gotovo proročki je-dnoć govorio o svojoj smrti, nazivao osloboditeljicom, a smrtnu borbu porođajnom mukom, iz koje će izaći novo biće, dvojniki umirućega, biće vječnosti.

O crux ave, spes unica. Jednoć je napisao ovo: »Ti mala zemljo, najgušća si među planetima i najteža! Zato i jest na tebi tako teško živjeti, tako teško disati, i bol podnositi! Križ je tvoj simbol!« To bi bilo lijepo rečeno, ali je taj tragični čovjek odmah dodao, da bi zemlji isto tako dobro pristajala kao simbol luđačka kapa.

Samilosti vrijedan čovjek, koji se u svojim knjigama sam javno optužuje radi svojih grijeha i sav razdor svoje duše ovako

otkriva: »Od svog djetinjstva ljubio sam čistoću i krepost — pa ipak se moj život vukao po blatu i opačini. Često sam mislio, da dva različna bića upravljaju mojom sudbinom: jedno mi daje sve što želim, a drugo stoji blizu i maže blatom taj dar tako, da on postane bez vrijednosti, kad do mene dođe, tako bez vrijednosti, da ga ne mogu ni u ruci držati.«

Eto muža velikih darova i sposobnosti, s mnogo plemenitosti, čovječnosti i dobrote, ali s isto tako mnogo lutanja, grijeha i opačina. Što je moglo biti od Strindberga? Div, slavan čovjek za vjekove, kojega bi slavile generacije i zahvalni mu bili narodi radi iskazanog dobra. A ovako? On je doduše napisao originalnih i snažnih djela, ali i bogohulnih i nemoralnih, koja ne koriste nikome baš ništa. On je imao u životu časova sreće, slasti i uživanja, ali to je sve bilo tako pomiješano s pelinom vrućice i boli, tako kratkotrajno i često tako nedostojno veličine, što je mogao postići. Čovjek, s toliko lijepih strana, s toliko težnje za uzvišenim i vječnim, a činio je toliko grijeha i toliko je lutao. Bez sumnje je odgovoran za mnoge čine, ali tko je proučio njegovu narav, onu mješavinu krvi i nagona u njemu, duševne bolesti i nastranosti, prilike i okolnosti u kojima je živio, gojit će samilost prema njemu, ublažiti strogost, a konačni sud Bogu prepustiti — ta na koncu se ipak i približio Istini gotovo do praga — možda su se i njemu otvorila vrata. Da je bio katolik, da je imao sva ona sredstva milosti za uređenje i usavršenje naravi, što bi od njega bilo, koji stupanj savršenosti bi postigao, tko to znade? Ali odgovarat će Bogu za ono svjetlo, što ga je imao — za onaj poticaj kod obraćenja Jörgensenova i Huysmansova. Čovjek velikih sposobnosti, ali koji nije nikad rekao Bogu odlučni »ne!«, ali ni potpuni bezuslovni »da!« — nego se dao vući i globiti od divljih strasti i groznice nagonskog života, tako da konačni rezultat tog života trpljenja jest razmjerno malen.

Priredio J. Badalić D. I.